

Vilmantas KRIKŠTAPONIS

LIETUVIŠKOJO TEATRO KŪRĖJAS

Lietuvoje subrendo visa plejada žymių teatro veikėjų, žinomų ne tik tėvynėje, bet ir už jos ribų. Verta prisiminti tuos, kurie stovėjo prie profesionaliojo lietuviškojo teatro ištakų ir kūrė jį.

Vienas tokių – lietuvių nacionalinio dramos teatro režisierius Juozas VAIČKUS (1885–1935), nuo kurio gimimo prabėgo 130 metų. Apie jį rašo kultūros istorikas Vilmantas KRIKŠTAPONIS.

A FORERUNNER OF LITHUANIAN NATIONAL THEATRE

Lithuania is proud of a constellation of theatrical figures, who are known not only in their homeland but also abroad. This is why those who participated in the beginnings of professional Lithuanian theatre and who were a part of its creation deserve to be remembered. One of them is Juozas VAIČKUS (1885–1935), a former artistic director of the Lithuanian national drama theatre.

This year marks 130 years since he was born. The cultural historian Vilmantas KRIKŠTAPONIS presents a story about him.

Juozas Vaičkus. Čikaga, 1925.

Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejus

Juozas Vaičkus gimė 1885 metų balandžio 16 dieną Zastaučių kaime, netoli Mažeikių, pasiturinčio ūkininko šeimoje. Kiek paūgėjęs, netruko pasireikšti pirmieji vaiko gabumai, ir vyresniajam broliui pasiryžus materialiai remti jaunėlį, Vaičkų Juozukas išvyko mokytis į Mintaujos (Jelgavos) gimnaziją. Paramos iš brolio gauta neilgai, nes šis anksti mirė, ir būsimasis režisierius patyrė daug vargo, bet mokslo gimnazijoje neapleido. Matyt, anksti užklupę gyvenimo sunkumai užgrūdino jį ir turėjo reikšmės formuojantis tvirtam charakteriui.

Gimnazijoje Juozui Vaičkui teko gyventi rašytojos Liudvikos Didžiulienės išlaikomame bendrabutyje kartu su čia besimokinančiais Konstantinu Jasiukaičiu, Vincu Mickevičiumi-Kapsuku, Vladu Požela, Antanu Purėnu, Jurgiu Šlapečiu. Pastarieji su čia taip pat gyvenančiais ir besimokinančiais Liudvikos Didžiulienės vaikais – Aldona, Ona ir Vanda bei Antanu, Julijonu ir Vytautu aktyviai įsiliejo į lietuvišką kultūrinę veiklą. Jie čia pradėjo rengti lietuviškus vakarus, statė spektaklius ir patys juose vaidino. Būsimam režisieriui tai buvo pirmoji mokykla, akstinas visą gyvenimą atsidėti teatriniam darbui.

Ne visuomet pirmuosius lietuvių gimnazistų spektaklius, pastatytus Mintaujoje, lydėjo sėkmė. Vienas tokių vaidintas 1905 metų birželio 4 dieną – tai buvo Aleksandro Fromo-Gužučio pjesė „Ponas ir muzikai“. Susilaukta aštrios kritikos – tų pačių metų „Vilniaus žinių“ 144 numeryje buvo rašoma: „Ant šios seniai negirdėtos regyklos susirinko nemažas būrelis čionykščių lietuvių inteligentų ir paprastuolėlių. Tų pastarųjų, žinoma, buvo daugiau, nes lietuviai inteligentai su žiburiu čia ieškomi. Nei dramos turinys, nei pats vaidinimas nepaliko malonaus ir gilaus įspūdžio...“¹

1905 metų vasarą Vaičkaus iniciatyva, po spaudos draudimo panaikinimo, pirmasis toks vakaras buvo per Petrinių atlydus birželio 29 dieną organizuojamas ir Mažeikiuose. Rengiant vakarą Vaičkus rūpinosi režisūriniu, o vietos vargonininkas Kazimieras Pukevičius – muzikine dalimi. Buvęs knygnešys Jonas Jurkūnas surado tinkamą vaidinimui vietą – Breitmozerio malūno daržinę ir iš nuosavos medienos sukėlė sceną bei suolus.

Rengiant šį vakarą neapsieita be konflikto tarp režisieriaus ir aktorių. Praėjus dviem repeticijų savaitėms Juozas Vaičkus nutarė pakeisti vieno vaidmens atlikėją. Apie naująją kandidatę Jonas Jurkūnas savo prisiminimuose teigia: „Ji mums pasirodė dar kiek blogesnė, boba visai prie galo nėsčia“². Trupė atsisakė vaidinti, tad Vaičkui teko nusileisti, paliekant ankstesnę aktorę. Tai buvo bene pirmas ir paskutinis kartas, kada režisierius pakluso aktorių valiai. Vakaras

praėjo sėkmingai – buvo suvaidinta Dviejų Moterų komedija „Velnius spąstuose“. Kitą vakarą savo iniciatyva Mažeikiuose Juozas Vaičkus surengė tais pačiais metais per Kalėdų atostogas. Taip prasidėjo jo teatinis kelias.

Kas gi anuomet vaidindavo mėgėjiškame teatre ir kokią visa tai turėjo reikšmę? Į tai atsakydamas teatro istorikas Vytautas Maknys pažymi: „Vaidindavo tie, kurios pavykdavo įtraukti į vaidinimą – labiau išprusę sodiečiai, liaudies teatro atlikėjai, išdaigininkai, pasakotojai, žaidimų bei įvairių pramogų organizatoriai bei dalyviai. Liaudies vaidintojams lietuviškieji vakarai buvo nauja forma savo meniniams sugebėjimams parodyti, tradicijos keliu iš kartos į kartą perteiktam liaudies teatro palikimui perduoti. Dėl to, kad liaudies teatro atlikėjai įsiliejo į lietuviškų vakarų veiklą XX a. pradžioje, lietuviškieji vakarai yra dar svarbesni ir reikšmingesni lietuvių tautinei kultūrai pažinti“⁴³.

1907 metais, studijuodamas Peterburgo universiteto Teisės fakultete, iš pusšimčio mažeikiiečių Juozas Vaičkus sutelkė Skrajojamojo teatro trupę. Šio teatro pradininkai buvo šiauliečiai Jonas Misius ir Ona Pleirytė-Puidienė. Vėlesniais metais tokią trupę subūrė Aleksandras Vitkauskas. To paties bandė imtis ir palangiškė Stasė Vaineikienė, tačiau ji savo užmojo neįvykdė. Vaičkaus trupę sudarė jo šeimos nariai, pusseserės, pusbroliai, ūkininkai, muzikantai, mokytojai, studentai... Taip vasaromis iki 1914 metų ši trupė važinėjo po Žemaitiją bei kitas Šiaurės Lietuvos vietas, kur suvaidino 180 spektaklių. Apie tai Morta Grikštaitė-Vaičkienė, 1910 metais tapusi režisieriaus žmona, savo atsiminimuose rašo: „Turėjome keturis arklius <...> pasikinkydavome ilgus ratus, sukrisdavom kas kaip ir danginamės <...>. Atvažiuavę į miestelį ar bažnytkaimį, dairydavomės didesnės daržinės <...>. Netrukus pokšėdavę kirviai, ‘Skrajojančio teatro’ direktorius tempdavo lentas, kaldavo suolus, klijuodavo skelbimus...“⁴⁴

Šio Skrajojamojo teatro nuolatiniame repertuare buvo Adomo Asnyko „Kęstutis“, Aleksandro Fromo-Gužučio „Ponas ir muzikai“, Gabrielės Petkevičaitės-Bitės „Kova“, Petro Pundzevičiaus-Petliuko „Velnius ne boba“, Marcelino Šikšnio-Šiaulėniškio „Pilėnų kunigaikštis“ ir kitų autorių statomos pjesės.

Šia proga prisiminkime veiklesnius Juozo Vaičkaus vadovaujamo Skrajojamojo teatro aktorius: Kazį Blažį, Kazį ir Konstanciją Bužokus, Mykolą Kripą, Joną ir Teofilę Motuzus, Agotą Pavalkytę, Liudviką Tomkutę, Aleksandrą Vaičkų bei Mortą Grikštaitę-Vaičkienę. Ši su vyru dažniausiai kurdavo pagrindinius vaidmenis ir praturtindavo spektaklius žaviai dainuodama liaudies dainas, o Juozas Vaičkus – deklamuodamas Jono Mačiulio-Maironio ir kitų lietuvių poetų eilėraščius.

Spektakliai būdavo gausiai lankomi, tad ir pajamų nestigo. Aktoriai už spektaklį gaudavo po tris rublius. Tad pačiam Juozui Vaičkui uždirbtos lėšos leido tęsti mokslą Peterburge.

Skrajojamasis teatras stengėsi vaidinti tose vietovėse, kur nebuvo nei vietinių dramos būrelių, nei kitokios lietuvių kultūrinės veiklos. Kad rengiami vakarai būtų šventiškesni ir iškilmingesni, Juozas Vaičkus, jei tik galėdavo, stengdavosi pasitelkti dūdų orkestrą ir / ar chorą. Tokie šio Skrajojamojo teatro pasirodymai tapdavo tikromis šventėmis, iškilmėmis,

Juliuszo Słowackio dramoms „Mindaugas“ scena.
Mindaugas – Juozas Vaičkus. Juozo Vaičkaus teatras JAV, 1928.
Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejus

anot Balio Sruogos: „<...> didžiausias įvykis visoje apylinkėje. Plaukia <...> minių minios, važiuoja vežimais – su vaikais, šeimyna ir spektaklį nuoširdžiausiu būdu ‘priima’“⁴⁵. Taip anuomet iš dalies buvo įgyvendinamos Juozo Vaičkaus kūrybinės idėjos.

Prisimindamas lietuviškųjų vakarų sąjūdį ir Juozo Vaičkaus vadovaujamo Skrajojamojo teatro veiklą, Liudas Gira rašė: „Lietuvių teatro istorijoje prieškarinis mėgėjų teatras visada turės sau patikrintą didelę ir svarbią vietą <...>. Juk šalia lietuviškos dainos ir lietuviškos knygos naivūs pirmųjų mūsų teatro pionierių – vaidintojų mėgėjų spektakliai ilgus metus buvo vieninteliai – ir gal iškalbingiausi – lietuviškosios sąmonės žadintojai...“⁴⁶

Paprasti lietuviai į Skrajojamąjį Juozo Vaičkaus teatrą žiūrėjo su neslepia entuziazmu, o sulenkėjusi dvarininkija, nenorėdama prisidėti prie „muzikų“, lietuviškų vakarų organizatoriams dažnai kaip įmanydami kliudydavo. Kuršėnuose ir Plungėje trupei suvaidinus „Kovą“, kur gana nepalankiai buvo vaizduojami ponai, dvarininkai ne kartą pagrasino niekuomet nebeduosią lietuviams salės (tuose miesteliuose jos buvo vienintelės).

Skersom į Skrajojamąjį Juozo Vaičkaus teatrą žiūrėjo ir carinė valdžia, bet trupės vadovas, priklausydamas A. Ostrovskio dramoms bei Imperatoriškosios dramoms draugijoms, turėjo gerą užnugarį, tad lengvai gaudavo iš valdžios leidimus rengti, ką sumanęs. Tačiau kildavo ir konfliktų. Kartą Telšiuose ispravninkas norėjo nutraukti spektaklį neva dėl to, kad imperijoje gedulas – nužudytas aukštas carinės valdžios

Adamo Asnyko dramos „Kęstutis“ scena.
Marė – P. Kairytė, Kęstutis – Juozas Vaičkus.
Juozo Vaičkaus teatras JAV, 1928.
Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejus

pareigūnas. Juozas Vaičkus ispravnikui atsisakė paklusti, todėl kilo kivirčas, po kurio vietos valdžia trupei uždraudė tąkart pasirodyti scenoje.

Nors spaudos draudimas anuomet Lietuvoje ir buvo panaikintas, tačiau vis dar gajį buvo rusinimo politika. Tad carinė valdžia, stengdamasi nusidėjusiuosius izoliuoti, „išsiuntė“ Baikalo link septynių mėnesių katargai į carinę kariuomenę eiliniu ir nepaklusnų Juoza Vaičkų.

Iki tol plėtota teatrinė veikla Juozo Vaičkaus netenkino: suprasdamas, kaip svarbu yra siekti profesionalumo bei kuo daugiau įgyti žinių iš scenos meno srities, 1915 metais jis pradėjo studijuoti Peterburgo dramos mokykloje prie Aleksandro teatro, o 1918-aisiais, vadovaujamas įžymaus rusų aktorius Jurijaus Jurjevo, ją baigė.

Žymiausias lietuvių mėgėjiško teatro artistais XX a. pradžioje, be Juozo Vaičkaus, buvo Kazys Alyta, Marė Antanavičiūtė-Alytienė, Stasys Arinkevičius, Kazys Babravičius, Feliksas Daugėla, Povilas Gaidelionis, Liudas Gira, Stanislava Jakševičiūtė-Venclauskienė, Teofilijus Juodvalkis, Gabrielius Landsbergis-Žemkalnis, Kazys Lekeckas, Mykolas Leškevičius, Jurgis Linartas, Joana Jančaitė-Linartienė, Ona Pleirytė-Puidienė, Petras Pundzevičius-Petliukas, Antanas Purėnas, Antanas Rucevičius, Genė Sapkauskaitė, Vladas Skardinskas, Jonas Strazdas-Jaunutis, Mykolas Sleževičius, Aleksandras Žilinskas ir kiti, o Juozas Vaičkus, pasak Balio Sruogos, „pirmas suprato didžiąją ‘lietuviškų vakarų’ teatro nelaimę – diletantiškumą, jis buvo pirmas lietuvis, įsteigęs lietuvišką teatro mokyklą...“⁷

Dar dirbdamas su mėgėjišku teatru Juozas Vaičkus netruko įsitikinti aktorių ribotumu, vadinasi – menkomis repertuaro galimybėmis. O mokydamasis dramos mokykloje, suvokė, kad baigėsi patriotinių kalbų metas ir kad atėjo laikas kurti profesionalų teatrą. Nedelsdamas iš Peterburge gyvenusių lietuvių karo pabėgėlių Vaičkus subūrė dramos trupę, pavadindamas ją Juozo Vaičkaus skrajojamoju dramos teatru. Atsirinkęs penkiolika gabių jaunuolių, kas vakarą su jais

dirbo iki vėlyvos nakties. Tai prilygintina žygdarbiui, prisimenant, kad šiai lietuviškojo teatro mokyklai gyvuoti teko karo, revoliucijos ir kitų nepriteklių laikotarpiu. Suprantama, kad ir patys kursai negalėjo būti išsamūs, gilūs. Trupės branduolį sudarė tokie būsimi garsūs lietuvių aktoriai kaip Jonas Dikinis, Viktoras Dineika, Mykolas Kiršinas-Lingvys, Petras Kubertavičius, Ona Kurmytė, Ona Labonaitė, Petras Mačinskas, Juozas Stanulis, Polė Tendžiulytė, Teofilija Vaičiūnienė, Adolfas Venclauskas ir kiti. Ilgainiui jie tapo ryškiais lietuvių teatrinės kultūros atstovais, teatrų vadovais, režisieriais, pedagogais. Į šią trupę Peterburge įsiliejo ir Petras Vaičiūnas. Čia, be kitų lietuviškų ir verstinių pjesių, buvo suvaidinti ir pirmieji šio rašytojo dramos kūriniai „Pražydo suvytusios gėlės“ ir „Aukos“. Ir nors anuomet Peterburge gyveno nemaža lietuvių, susibūrusių ir į saviveiklinius scenos kolektyvus, vadovaujamus režisierių Vlodo Braziulevičiaus, Kastanto Glinskio, Jurgio Linarto bei kitų, kuriuose vaidino Ugnė Babickaitė, Vincas Dulaitis, Stasys Pilka ir ne tik jie, tačiau Juozo Vaičkaus skrajojamojo teatro trupė greitai iš tenykščių lietuvių dramos kolektyvų spėjo išsiskirti aukštu lygiu, tiek aktorystės, tiek režisūros, tiek repertuaro požiūriu. Taip porą metų ši trupė vaidino didžiuosiuose sostinės teatruose.

Užbėgant pirmyn, pasakytina, kad Juozo Vaičkaus vadovaujamas Skrajojamasis dramos teatras suvaidino ypatingą vaidmenį lietuvių teatro istorijoje. Būtent šia studija remiantis vėliau buvo įkurtas ir vienas seniausių lietuvių profesinių teatrų – Kauno dramos teatras, iš kurio ilgainiui išaugo Lietuvos akademinis, Šiaulių, Klaipėdos, Panevėžio, Jaunimo ir kiti teatrai.

1918 metais, sužinojęs, kad Lietuvių taryba Vilniuje paskelbė nepriklausomybę, Juozas Vaičkus su savo vadovaujama trupe gegužę grįžo į Lietuvą, Vilnių. Čia trupę papildė dar keli nauji aktoriai, jau spėję įgyti scenos darbo patirties – tai buvo Bronė Paškevičiūtė-Dikinienė, Vincas Steponavičius ir Antanina Vainiūnaitė. Gausiai susirinkusiai Vilniaus visuomenei su dideliu pasisekimu buvo suvaidinta Petro Vaičiūno „Aukos“, ir netrukus lietuvių visuomenės veikėjų grupė nutarė steigti Lietuvos teatrą, jo vadovu numatydami Juoza Vaičkų. Tačiau finansiškai Lietuvių taryba šį sumanymą menkai tegalėjo paremti. Juozo Vaičkaus vadovaujamai trupei anuomet karo sąlygomis teko gastroliuoti po Lietuvą, su spektakliais lankantis įvairiose vietovėse.

Juozas Vaičkus su savo artistais spektaklius Vilniuje kūrė ir miestą užėmus bolševikams. Buvo pastatyta Dviejų Lietuvaičių „Dumblynė“, Konstantino Jasiukaičio „Alkani žmonės“, Broniaus Laucevičiaus-Vargšo „Žmonės“, Juozo Vilkutaičio-Keturakio „Amerika pirtyje“, Julijos Žymantienės-Žemaitės „Apsiriko“ ir daugelis kitų dramos veikalų.

1919 metų kovą Vinco Mickevičiaus-Kapsuko vadovaujama bolševikinė vyriausybė oficialiu aktu parėmė Vaičkaus sumanymą steigti Vilniaus darbininkų dailės teatrą. Tačiau šį darbą netrukus teko nutraukti, kilus konfliktui su švietimo komisaru Vaclovu Biržiška. Teatras buvo uždarytas, po to buvo siūloma tęsti, kas pradėta, režisieriui Kastantui Glinskiui, tačiau Vaičkaus ištikimieji mokiniai su tokiu siūlymu nesutiko ir, Vilnių užgrobęs pilsudskininkų legionams, drauge su savo vadovu pėsčiomis iškeliavo į Kauną.

Nors karas dar nebuvo pasibaigęs, Kaune jau virte virė kultūrinis gyvenimas. Čia dar iš prieškario laikų veikė „Dainos“ draugija. Čia Antanas Sutkus steigė Tautos teatrą, savo kolektyvą kūrė Unė Babickaitė, iš Jungtinių Amerikos Valstijų grįžo Aleksandras Vitkauskas, atvyko Andrius Oleka-Žilinskas, Kastantas Glinskis, viena po kitos būrėsi trupės, tarpusavyje, gaila, taip ir nesuradusios bendros kalbos. Iš meno tuo metu buvo sunku pragyventi, tad dauguma aktorių susirado tarnybas. Pats Juozas Vaičkus dirbo Vidaus reikalų ministerijoje, taip pat iškėlė savo kandidatūrą Steigiamojo seimo rinkimuose, nors čia sėkmė jo nelydėjo. Teko užsiimti privačia advokato praktika.

Gyvendamas iš profesinio darbo, Juozas Vaičkus nė per žingsnį nenutolo nuo teatrinės veiklos. Jau 1919-ųjų vasarą, papildęs savo Skrajojamojo teatro trupę, išsinuomotame Miesto teatre (dabar Muzikinis teatras) tęsė Vilniuje pradėtą sezoną. Lietuvoje šis teatras dirbo du sezonus, repertuare turėjo 29 veikalus. Tačiau dėl įvairių sunkumų ir nesklandumų ne visi darbai nebuvo realiai įgyvendinti. Bandė Vaičkus susitarti su Kastantu Glinskiu ir įsteigti „Angos“ teatrą, bet ir šis sumanymas žlugo. Reikalai pajudėjo tik tada, kai įsisteigė Lietuvos meno kūrėjų draugija, kuri paėmė savo globon teatrus ir pavedė Vaičkui suburti vieningą trupę. Ją sudarė Vaičkaus auklėtiniai. Taip šis režisierius su dauguma savo mokinių tapo seniausio ir didžiausio mūsų krašte – Kauno dramos teatro kūrėjais. Pirmasis pastatymas buvo Hermanno Sudermanno „Joninės“, žiūrovai jį išvydo 1920 metų gruodžio 19 dieną. Ši data oficialiai pripažįstama Lietuvos dramos teatro gimimo diena, o veikalą režisavęs Juozas Vaičkus – Dramos teatro įkūrėju. Jo kūrybinėje biografijoje tai aukščiausias pasiekimas. Šiame teatre nuolatos dirbo trys režisieriai. Atrodė, kad, įveikus visus sunkumus, organizacinis laikotarpis jau baigėsi. Deja, po dviejų pastatymų, pirmojo sezono pabaigoje, Vaičkus iš šio teatro turėjo pasitraukti, nes jis nepripažino jokių kompromisų. Neturėdamas diplomatiškos savybių, jis įsigydavo daugiau priešų nei draugų. Aktorė Teofilija Vaičiūnienė savo atsiminimuose apie Juozą Vaičką rašo: „Nedidelio ūgio, švelnių moteriškų bruožų, apskritas, su aiškiu palinkimu į nutukimą. Kalbėjo su ryškiu žemaitišku akcentu ir išdidžiai <...> manieringa laikysena man pasirodė truputį komiška. Tai buvo žmogus be galo ambicingas, užsispyręs ir netgi su diktatoriškais polinkiais“⁸.

Juozo Vaičkaus pasitraukimas iš teatro buvo bene viena didžiausių jo gyvenimo klaidų. Būdamas didis ir savo aktorystėje, ir režisūroje, jis vėl pradėjo dirbti su mėgėjų teatrais, taip ir nebegalėdamas ryškiau pasireikšti.

Tačiau grįžkime į Juozo Vaičkaus 1918–1920 metų teatrinės veiklos laikotarpį. Niekaip nenuneigiamas jo didžiulis įnašas į lietuvių tautinio dramos teatro raidą. Nors iki 1918–1919 metų Vaičkaus suburtas teatras buvo labiau mėgėjiškas nei profesionalus, tačiau dirbo be perstojo, visą laiką vadovaujamas to paties režisieriaus, kuris savo nenuilstamu darbu ne tik reklamavo teigiama linkme šį kolektyvą, bet mokėjo žadinti ir skleisti profesionalaus teatro būtinumo idėją.

Juozo Vaičkaus suburtos trupės pranašumas buvo jos kūrybinė energija ir ištvermė. Tai matyti iš 1919–1920 metų teatrinio sezono, kai ši trupė dirbo be pertraukų, nors darbo

sąlygos buvo sunkesnės už Vilniaus lietuvių teatro studijos, kuriai vadovavo Kastantas Glinskis, ir Tautos teatro, kuriam vadovavo Antanas Sutkus. Šiandien nepasakysi, kurios iš šių trijų trupių kūrybos poveikis tada buvo didesnis, tačiau nesunku įrodyti Juozo Vaičkaus Skrajojamojo teatro pranašumą repertuaro pastovumo ir spektaklių pastatymo intensyvumo atžvilgiu.

Juozo Vaičkaus Skrajojamojo teatro repertuare vyravo melodraminio pobūdžio pjesės, artimos natūralizmo mokyklai: Hjalmaro Bergströmo „Karen Borneman“, Hermano Heijermanso „Du keliai“, Tatjanos Ščepkinos-Kupernik „Per laurus į širdį“, taip pat S. Frankino, Henriko Ibseno, Levo Tolstojaus ir kitų autorių kai kurie sceniniai kūriniai. Šios pjesės buvo suvaidintos Kaune ir anuomet susilaukė plataus atgarsio visuomenėje bei spaudoje. Neapsieita be prieštaravimų dėl „Dviejų kelių“, kur vaizduojamas konfliktas tarp kunigo dogmatiko ir kunigo labdario. Iškeldamas šį spektaklį kaip to meto pirmą žymų lietuvių teatro reiškinį, Balys Sruoga rašė: „Veikalo rimtumas, pergyvenimų gilumas, intrigos paprastumas ir psichologinis nuosaikumas – visas toks retas dalykas lietuvių scenoje <...>. Veikalo vidaus rimtumui atitiko jo vaidinimas. Visur išlaikytas vienas stilius, tonas, viena dvasia“⁹.

Nevienodai kritikų buvo vertinamas ir spektaklis „Karen Borneman“. Vieni recenzentai, įžvelgdami jame liguistos erotikos apraišką, jį kritikavo. Kiti gyrė, pabrėždami spektaklio meninius ypatumus. Didžiai buvo įvertintas Onos Rymaitės sukurtas žurnalistės emancipantės Karen Borneman vaidmuo. Rašydamas apie šį veikalą, Antanas Mackevičius pažymėjo, kad spektaklis „Karen Borneman“ buvo „jau lyg ir teatrinio meistriškumo bandymas“¹⁰.

Ne mažesnio dėmesio susilaukė spektaklis „Per laurus į širdį“. Čia ypač sėkmingai pasirodė Ona Rymaitė ir Juozas Stanulis, suvaidindami pagrindinius veikėjus – dainininkę ir smuikininką – melodraminėje jų meilės istorijoje.

Akivaizdžiausiu Juozo Vaičkaus trupės pranašumu buvo tai, jog, palyginti su kitomis trupėmis, ji suvaidino daugiausia spektaklių. Jų gausumas tuomet buvo svarbus veiksnys siekiant populiarumo ir finansinės paramos iš Vyriausybės. Be to, sceninės kūrybos intensyvumas Skrajojamojo teatro aktoriams padėjo greičiau bręsti ir profesionalėti.

Pasitraukęs iš teatro, Juozas Vaičkus skelbėsi steigšias Kaune dramos mokyklą. Kuriam laikui jį priglaudė besikuriantis Šiaulių dramos teatras. Tačiau būdamas plačių užmojų žmogus ir neradęs pastovesnės vietos tėvynėje, užstatęs Kaune visą savo turtą, kad gautų lėšų kelionei, 1923 metų rudenį režisierius ištisam dešimtmečiui išsiruošė į Jungtines Amerikos Valstijas.

Į užatlantę Juozas Vaičkus vyko ketindamas tenai sukurti pastovų profesionalų lietuvių teatrą, kurio rimtas repertuaras patrauktų amerikėnėjančius tautiečius ir priverstų juos įvertinti bei pamėgti lietuvišką sceninę kūrybą.

Tačiau Jungtinėse Amerikos Valstijose įgyvendinti savo planą Juozui Vaičkui sekėsi sunkiai. Pirmiausia jis ėmėsi iš tenykščių tautiečių burti trupę, nes kartu su juo iš Lietuvos atvyko tik du aktoriai: Jonas Dikinis ir Polė Tendžiulytė (Dikinis netrukus perėjo į Antano Vanagaičio suburtą „Dzimdzi drimdzi“ trupę). Sudaręs trupę, savo teatrinės veiklos naujo-

Spektaklio „Gyvi nabašnikai“ scena. Marė – Polė Tendžiulytė, Tadas ir Silvestras Kišenis – Juozas Vaičkus, Jurgis Kvailevičia – E. Ruch. Juozo Vaičkaus teatras JAV, 1928. Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejus

mis sąlygomis pradžioje Vaičkus pastatė Ščepkinos-Kupernik pjesę „Per laurus į širdį“. 1924 metų balandžio 6 dieną ji buvo suvaidinta Bruklinė.

Jau turėdama savo repertuarą, Juozo Vaičkaus trupė išvyko į lietuvių kolonijas, iš viso aplankydama 75-ias lietuvių gyvenvietes, kai kurias ir po keletą kartų. Du sezonus išbuvo Čikagoje, kur vaidino kas savaitę, o ir dažniau. Vaidintojams teko daug dirbti, kad galėtų šiaip taip išsiversti ir pateikti žiūrovams vis naujų spektaklių. Repertuaras buvo grynai lietuviškas: Adomo Asnyko „Kęstutis“, Dviejų Lietuvių „Dumblynė“, Vinco Mykolaičio-Putino „Valdovo sūnus“, Juliuszo Słowackio „Mindaugas“, Juozo Vilkutaičio-Keturakio „Amerika pirtyje“ ir daugelis kitų scenos kūrinių.

Kad ir kaip anuomet Juozas Vaičkus stengėsi tautiečiams įrodyti savo – lietuviško teatro privalumus, jo sceniniai pastatymai galop ėmė patirti nesėkmes. Priežastis buvo masinis tautiečių suamerikonėjimas, nes vakarykščiai lietuviai sodiečiai pripažino tik „lengvai virškinamą produktą“. Populiarsnė tarp jų buvo Antano Vanagaičio vadovaujama trupė „Dzimdzi drimdzi“.

Gyvendamas Jungtinėse Amerikos Valstijose, Juozas Vaičkus netruko susižavėti ir viena naujove – kinu. Tad porą metų jis praleido Hollywoode, kur studijavo kiną. Ten jam pačiam poroje filmų teko sukurti skirtingo žanro vaidmenis. Tad visą Hollywoode įgytą patirtį Juozas Vaičkus ketino pritaikyti Lietuvoje, į kurią grįžo 1932 metais.

Dar gyvendamas užatlantėje, per buvusį savo mokinį aktorių Juozą Stanulį Juozas Vaičkus tikėjosi gauti iš Švietimo

ministerijos kvietimą grįžti į Lietuvą ir įsilieti į Valstybės teatro veiklą. Tačiau tėvynėje Vaičkus lyg niekas ir nebelaukė, nes tokio kvietimo negavo, o ir grįžus teatre vietos jam nebeatsirado. Teatras, kurį Juozas Vaičkus kūrė ir kuriame dirbo jo mokiniai, jam atsuko nugarą. Neleido jam pastatyti ir jubiliejinio šiam teatrui spektaklio – Knuto Hamsuno „Ties karalijos anga“, nors, anot paties Juozo Vaičkaus, šis veikalas jam buvo „artimas savo tautinėmis idėjomis ir sukelia kilniausius tikslus siekiant tautos idealų“¹¹.

Vargu ar kada galėjo Juozas Vaičkus pagalvoti, kad grįžęs į tėvynę, kuriai jis atidavė savo sugebėjimus ir jėgas, atsidurs visiško skurdo dugne. Pas žmoną jis grįžęs teišbuvo vos ketvirtą dieną, nes neberado sau vietos: ji, Juozo Vaičkaus žodžiais, „jau gyvena su kitu. <...> Laikrodžius, žiedus ir kitokius man brangius daiktus nešioja visai svetimi žmonės...“¹²

Tačiau ir bene sunkiausiu savo gyvenime laikotarpiu Vaičkus nenuleido rankų. Jis važinėjo po kraštą su paskaitomis, įsteigė vaidybos studiją ir lietuviško kino bendrovę „Lietfilmas“, ėmėsi kurti pirmą lietuvišką kino filmą „Kražių skerdytė“. Be paliovos vaikštinėjo valdžios koridoriais, ieškojo rėmėjų tarp verslininkų ir pats keliavo po Lietuvą, rinkdamas aukas būsimam filmui. Tačiau surinktų lėšų neužteko dvidešimt dviem kino improvizacijoms: „Pas girtą draugą“, „Nuotykis kabarete“, „Gražuolė pas daktarą“ ir kitoms.

Retas turtingesnis lietuvis anuomet sutiko padėti Juozui Vaičkui vykdyti, ką buvo užsibrėžęs. Nebepakilo jis ir iš skurdo duobės, nes netruko ištikti kitos bėdos. Apie visa tai jis 1935 metų sausio pradžioje rašytame pareiškime Lietuvos ministrui pirmininkui Juozui Tūbeliui guodėsi: „<...> grįžus į Lietuvą nenorėjo mane įsileisti dirbti į Valstybės teatrą, bet pradėjo daryti įvairiausias intrigas ir tada, kai pradėjau dirbti su savo kino studija, matyt, norėjo mane visiškai diskredituoti, kad nesudaryčiau jiems konkurencijos. Intrigos priėjo net iki tol, kad mane apšaukė bepročiu ir t. t. Gal daug kas ir patikėjo <...>. Pusketvirtų metų kova, skurdas, badas, susikrimtimas suardė mano dar gana stiprią sveikatą, ko neįstengė padaryti net rusų žandarai. Viso to pasėkos tokios, kad rado viduriuose žaizdas ir kitas komplikacijas. Daktarai, matydami pavojų, liepia atsigulti į ligoninę, bet aš juk neturiu tam reikalui nė cento, be to, mano globoj yra dar mano sesuo su penkiais nepilnamečiais vaikais, kuri jau antras mėnuo serga...“¹³

Tame pačiame pareiškime Juozas Vaičkus toliau rašo, kad jis turi skolų už butą, už užstatytus lombarde daiktus: bebro kailinius, įsigytus dar studijų metais Peterburge, filmavimo kamerą ir kt. „Prisipažinsiu atvirai, miegu ant kanapos, be priegalvio, užsiklodamas tuo pačiu paltu, kuriuo dienos metu užsivelku...“

Nors Lietuvos vyriausybė ir paskyrė Juozui Vaičkui pensiją, tačiau ji nebesuteikė jam laimės. Betgi užsibrėžto tikslo jis neišsižadėjo iki pat mirties. Kartą susitikęs pirmojo lietuviško vakaro Mažeikiuose dalyvę Antaniną Mickevičiūtę-Balkevičienę, jai sakė: „Ir kiek mano priešai man kliudo, aš vis tiek pastatysiu filmą „Kražių skerdytė“¹⁴. Deja, Lietuvos kino filmų pradininku tapti Vaičkui taip ir nebuvo lemta. Praėjus savaitei po šio susitikimo jis mirė.

Mirtis Juozą Vaičkų ištiko 1935 metų balandžio 7 dieną, jam rengiantis savo 50-mečio jubiliejui. Sukakčiai paminėti pristigo savaitės.

Gyvenimą baigęs skurde, velionis buvo laidojamas iš suaukotų lėšų. Tomis dienomis „Lietuvos aidas“ ir kiti laikraščiai iškilmingai savo puslapiuose mirusiojo garbei spausdino didžiulės pagarbos kupinus nekrologus. Tas pats Valstybės teatras, kuris Juozo Vaičkaus nebeįsileido, ir jo mokiniai (nusiukę ir apspjaudę) dabar „iškilmingai pagerbė“. Prisiškėlimo bažnyčioje vyko gedulingos pamaldos, giedojo Valstybės teatro choras, gaudė vargonai... Velionio kūną į amžinojo poilsio vietą lydėjo tūkstantinė minia: beveik visi Valstybės teatro aktoriai, dainininkai, muzikantai, rašytojai, dailininkai... Eisena sustojo prie Valstybės teatro, kurio direktorius Aleksandras Žadeikis viso šio kolektyvo vardu pasakė atsisveikinimo kalbą, iškeldamas velionio nuopelnus kuriant lietuvišką teatrą.

O kokie žodžiai buvo sakomi prie kapo! Kalbėjo kunigas Juozas Žitkus, režisierius Juozas Stanulis, rašytojas Liudas Gira, aktorius Stasys Pilka, velionio mokinys Kazys Tumkevičius... Laidotuvių iškilmės buvo transliuojamos per radiją, grojo dūdų orkestras, buvo atšauktas vakarinis teatro spektaklis!..

Koks gi iš tiesų buvo šis lietuvių profesionaliojo teatro kūrėjas? Visą savo gyvenimą paskyręs tik lietuvių teatrui, tokio beatodairiško pasiaukojimo jis visada reikalavo ir iš kitų. Be jau minėtų Vaičkaus artistų, jo mokiniais dar yra buvę Elena Bindokaitė, Kazys Jurašiūnas, Antanas Mackevičius, Vaclovas Muraška, Napoleonas Nakas, Ona Šauleckaitė ir Petras Zulonas. Juozo Vaičkaus mokiniai tvirtina, kad jis buvęs geras režisierius, jau pačiu įžanginiu pjesės nagrinėjimu patraukdavęs dalyvius, o ir per eilines repeticijas reikalavęs visiško atsidavimo, įsijautimo, noriai padėdavęs tiems, kurie dirbdavo ir pasiekdavo geresnių rezultatų, nesigailėdavęs rūstesnio žodžio apsilėdėliams. Jei Vaičkus pats vaidindavo, tai tiesiog susiliedavo su savo vaidmeniu, pasiduodavo emocijoms, užsimiršdavo, pradėdavo improvizuoti... Jis fantastiškai tikėjo tuo, ko siekė, – čia jo varikliai buvo begalinis užsispyrimas ir neblėstanti energija. Nors artistiniai gebėjimais ir neužkopė į kokias Parnaso aukštumas, bet nuolat skverbėsi pirmyn ir aukštyn, visur siekė būti pirmas, pranokdamas kitus ir pasiekdamas nemažų laimėjimų. Ano meto sąlygomis Vaičkaus atlikti darbai – didelė ir savo reikšmės niekada neprarandanti vertybė. Traktuojant ją iš istorinės perspektyvos, reikia sutikti su vienu jo išdidžiu pareiškimu spaudoje, publikuotu porą metų prieš mirtį: „Kaip Lietuvos teatro istorija mane pažįsta, niekuomet negyvenau sau. Teatro istorija davė man mūsų Dramos Tėvo vardą. Tai mano moralinis lobis, apdraustas istorijos lapuose“¹⁵.

Beje, Juozo Vaičkaus darbų suvestinė būtų kur kas įspūdingesnė, jei ne kai kurios jo būdo savybės. Būdamas originali, spalvinga, savarankiška bei išdidi asmenybė, jis niekam nepataikavo ir nesilankstė. Sau be galo reiklus, jis ir saviškiams kėlė pernelyg didelius reikalavimus, kartais nesivaržydamas paleisti ir smarkesnę žodį. Nepripažindamas kolektyvaus darbo, Vaičkus dažniausiai dirbo vienas, nesitardamas su kitais. Toks jo vienvaldiškumas ir sukėlė prieš

jį nemaža priešininkų, kurie jam daug pakenkė, neleisdami iki galo įgyvendinti užmojų. Taigi Vaičkus daugumos liko nesuprastas ir atstumtas.

1938 metais buvo įkurta draugija Juozo Vaičkaus paminklui pastatyti. Bet okupacijos ir karas sužlugdė šią kilnią idėją. Tai padaryti įstengė tik mažeikiečiai: pagerbdami šviesų savo kraštiečio atminimą, Žostaucių kaime restauruotoje Juozo Vaičkaus gimtinėje įrengė memorialinį muziejų. Čia iki šių dienų yra saugomos nuotraukos iš režisieriaus teatrinės veiklos ir gyvenimo Jungtinėse Amerikos Valstijose, knygos, dokumentinė medžiaga, Vaičkaus portretas bei asmeniniai daiktai, kuriais kažkada jis naudojosi. Čia nuo 1998-ųjų mažeikiečių iniciatyva vyksta klijimo teatrų festivaliai ir kiti renginiai.

Vilmantas KRIKŠTAPONIS

¹ Vilniaus žinios. – 1905, Nr. 144.

² Vytautas RAMANAUSKAS. Juozas Vaičkus, kuris nenorėjo būti antras // Būdas žemaičių. – 1998, Nr. 11, p. 4.

³ Vytautas MAKNYŠ. Lietuvių teatro raidos bruožai. – Vilnius: Mintis, 1972, p. 107–108.

⁴ Vytautas RAMANAUSKAS. Min. str., ten pat.

⁵ Antanas VENGRIS. Profesionaliojo teatro kūrėjas // 7 meno dienos. – 1995, balandžio 14, p. 5.

⁶ Ten pat.

⁷ Stasė RAMANAUSKIENĖ. Kūrėjai ir jų memorialinės vietos. – Vilnius: Mintis, 1984, p. 201.

⁸ Vytautas RAMANAUSKAS. Min. str., ten pat.

⁹ Antanas VENGRIS. Min. str., ten pat.

¹⁰ Ten pat.

¹¹ Aleksandras GUOBYŠ. Juozas Vaičkus. Gyvenimo paradoksai // Vakarinės naujienos. – 1995, gegužės 5.

¹² Ten pat.

¹³ Ten pat.

¹⁴ Vytautas RAMANAUSKAS. Min. str., ten pat.

¹⁵ Iš laiško Pranui Jazdauskui. Vlodo Jazdausko asmeninis archyvas.